

STATISTIKAGA VÄRSSE MÕÕTMAS

Mihhail Lotman, Maria-Kristiina Lotman. Eesti silbilis-rõhulise rütmika jooni: neliktrohheus ja -jamb 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. [Tallinn]: EKSA, 2018. 508 lk.

„Eesti silbilis-rõhulise rütmika jooni: neliktrohheus ja -jamb 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses” on mahukas uurimus, mille koostamine on võtnud üle kümne aasta. Aimu teoksil olevast suurprojektist andis monograafia autorite Mihhail Lotmani ja Maria-Kristiina Lotmani juba 2004. aastal loodud internetilehekülj „Eesti värss”,¹ mis sisaldab (muu hulgas) kõiki uuringu aluseks olnud tekste ning võimaldab teha statistikapäringuid. Neliktrohheuste ja -jambide valim andmebaasis on väga esinduslik, kokku 15 046 värsirida 20 autorilt.

Monograafia põhieesmärk on statistiline värsianalüüs, mille paratamatuteks eeltöödeks on olnud meetrumi- ning rütmimudelite loomine ning eesti keele jaoks sobiva analüüsimetoodika väljatöötamine. Et esile tuua selgelt just värsile omaseid tendentse, on värsirütmika statistilise analüüsi tulemusi võrreldud tavateksti rütmiga. Sügavuti on käsit-

letud rõhkude, väldete ning sõnapiiride paiknemist erinevates värsipositsioonides, kusjuures nii rõhk, välde kui ka sõnapiirid on määratud gradatsiooniliselt. Nii täpset analüüsi ei ole varem läbi viidud (osa uurimistöö tulemusi on autorid siiski avaldanud artiklitena).

Kuigi uurimuse põhisisu on statistiline – u 500 leheküljel on esitatud 360 graafikut –, leiavad sealt küllaga huvitavaid needki lugejad, keda arvumaaailm ei köida. Muude põnevate teemade hulgas käsitlevad M. Lotman ja M-K. Lotman näiteks fonoloogiateooria probleeme, värsiuurimise ajalugu, terminoloogia kujunemist (kes teab, mis on *jooksik* ja *viskaja*?) ning isegi üht võltsingulugu.

Statistiliseks analüüsiks pole valitud liigkeerulisi meetodeid, mille korrektne rakendamine nõuaks vastavat eriharidust. Piirduetakse protsentarvutuse ja standardhälvetega. Selline tagasihoidlikkus on digihumanitaaria ajastul üllatav, aga ikkagi õigustatud. Algandmed on kõigile kättesaadavad (veebilehel „Eesti värss” ja raamatu lisas tabelitena) ning huviline lugeja saab ise lisarvutusi teha.

Sümpaatsed on põhiteemast kõrvale põikavad arutlused ning tõdemused, et üks või teine aspekt vajaks edaspidi veelgi täpsemat analüüsi (nt lk 72 rõhuastmestiku või lk 77 sõnapiiride liigituse kohta). Vaielda tahaks nii mõnegi sõnavormi *licentia poetica*’ks pidamise

¹ www.ut.ee/verse; lehe tekst ja hüper-tekst: Maria-Kristiina Lotman, Mihhail Lotman, 2004; toimetamine Maria-Kristiina Lotman, Elin Sütiste, 2004.

vastu (ptk 7): *nd*-partitsiibid (*sündind*, *läind*) on XIX sajandi kirjakeeles tavalised, erinevaid lühendatud vorme (nt *saanud* pro *saanud*, *tereta* pro *teretada*, *lõhut* pro *lõhutud*) propageerisid keeleuendajad.² Ent sellegi teema juurde pöörduvad autorid raamatu lõpus (ptk 20) ise tagasi, kinnitades, et võrdlus proosatekstidega aitaks selgitada, kas tegu on ikka poeetilise vabadusega või lihtsalt tollase kirjakeele tavaga. Lisa-*infot* saaks ka metatekstidest: laadi-*vahelduslike* sõnade nõrgas astmes tekivad diftongid (*mäe*, *sae* jt) on esitatud kahesilbilistena veel Wiedemanni sõnaraamatuski.³

Kõige enam kõhklusi tekitab vältelise struktuuri analüüs (ptk 3.3, 10, 11, 14). Paraku tuleb nõustuda, et me, eesti fonoloogid, oleme aegade jooksul tekitanud mulje väldetest kui millestki ainukordsest ning kirjeldamatust. Nii nendivad ka M. Lotman ning M-K. Lotman (lk 74): „Välde on üks keerulisemaid probleeme eesti prosoodias. Sellele on pühendatud hulganisti artikleid ja raamatuid, kuid vastuolud näivad olevat lahenemise kaugel [---].” „Eesti keele hääldus”⁴ seletab küll kenasti ära probleemkohad, mille üle M. Lotman ja M-K. Lotman on kõige pikemalt arutlenud (neljas välde, rõhutute silpide välde), aga ilmus vististi liiga hilja, et oleks saanud olla kõneluse värsianalüüsi aluseks.

Julgen loota, et väldete põhiolemuses on tegelikult üksmeel olemas. Sõnatähendusi eristavaid välteid on kolm ning keele pindstruktuuris määravad välte rõhulise silbi riimi häälikute kestused (mis mõjutavad häälikukestusi

rõhutus silbis) ja kõnetakti toonikontuur (mille osatähtsus on paikkonniti erinev).⁵ Mis puutub lk 74 esitatud väitesse, justkui Tiit-Rein Viitso veel tänapäevalgi pooldaks neljavältelist süsteemi, siis viidatud käsitlus⁶ on õigupoolest ligi 40 aastat vana väljaande⁷ uustrükk, mis on varustatud ka postskriptumiga. Selles selgitab Viitso lühidalt eesti fonoloogide kunagisi neljanda välte otsinguid ja oma toonaseid seisukohti.

Keeleteadlased on vaielnud eelkõige väldete fonoloogilise esituse üle. Kas häälikukestuste erinevus tähendab kestuse poolest erinevaid foneeme, mille muud tunnused on identsed, ühesuguste foneemide erineva pikkusega järjendeid või prosodeeme; erinevat hulka X-positioone, CV-positioone⁸ või moorasid? Kas erinev toonikontuur tähendab tooniaktsenti, erinevat kõnetaktistruktuuri või hoopis erinevat rõhku, mis täpsemat seletust ei vajagi? Kas prosodiline struktuur ehitatakse foneemidele või täidetakse foneemidega? Enamasti on need vaidlused käinud paralleelselt üldiste fonoloogiateooriate arenguga ja on ajastu- ning teooriaspetsiifilised: iga universaalsusele püüdleva fonoloogia-teooria raames peaks ju olema võimalik luua ka eesti väldete mudel. Teooriate paljususega kaasneb terminoloogilise sünonüümia vajadus. See omakorda paneb teoreetikud vahel üksteisest mööda rääkima, eriti kui üks ei süvene teise kasutatud teooria nüanssidesse või teine pole oma kasutatavat mõistestikku piisavalt lahti seletanud. Just nõnda näib olevat sündinud häälikuvälte tont.

⁵ Vt E. L. Asu, P. Lippus, K. Pajusalu, P. Teras, Eesti keele hääldus, lk 131–133.

⁶ T-R. Viitso, Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Eesti Keele Instituut. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008.

⁷ T-R. Viitso, Läänemeresoome fonoloogia küsimusi. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1981.

⁸ C = mis tahes lühike konsonant, V = mis tahes lühike vokaal.

Kuni pole olemas ideaalset, kogu maailma keelelist rikkust seletada suutvat üldist fonoloogiateooriat, ei saa olla ka vältemudelit, mille võiks kuulutada lõplikuks tõeks ja mis kõigile sobiks. Erinevad praktilised ülesanded võivad vajada erinevaid lähenemisi. Ent rägastikus, kus teoreetikud püüavad tonte, on praktikutel keeruline orienteeruda, ning ainus võimalus tundub olevat konstrueerida omaenese vältemudel. M. Lotman ja M-K. Lotman kirjutavad (lk 74): „Samas ei saa me kasutada ühtegi juba valmis süsteemi, kuna erinevalt enamikust keeleteadlastest ei piirdu me vaid pearõhusilpidega, vaid määrame kvantiteedi kõikidel silpidel, sellal kui erinevalt luuletajatest ja varasematest värsiuurijatest järgime kolmevärtelist süsteemi.”

Niisiis on autorid loonud mudeli, mis lubab eristada ka rõhutute silpide välde. See on vajalik, sest eesmärgiks on uurida värsipositsioonide ja silbikvanteedi seoseid, kaasates kõik silbid. Ent eesti keeleteaduse terminit *välde* pole siin kasutatud oma tavalisimas tähenduses. Esmalugemisel ja analüüsi-peatükkide graafikuid vaadates jääb kergesti mulje, nagu oleks rõhuta silpidel samasugused kolm välde nagu rõhulistel silpidel. Tegelikult, kui õigesti aru sain, jagavad autorid rõhuta silbid lihtsalt kergeteks ja rasketeks, kusjuures kerged on CV- ja CVC-struktuuriga silbid. Mõlemad silbitüübid koos rõhuliste CV-silpidega identifitseeritakse käsitluses esmavärtelistena ja näiteks selle kohta, kui palju on värsijala tõusus kolmesilbiliste sõnade lühikesi või üksikkonsonandiga suletud lõpusilpe, kui palju I-värteliste sõnade algussilpe, otsest infot ei saa.

II välde määramise juures tuleb välja üks kaasrõhu omistamise nüanss, mida rõhuanalüüsi kirjeldavas peatükis (3.2) pole käsitletud, kuid mis võib selgitada rõhuliste silpide üllatavalt suurt osakaalu nõrkades värsipositsioonides. Näiteks Koidulal ja Visnapuul on neliktrohheuse 2. värsijala languses väidetavalt

pea kolmandik silpe rõhulised (vt tabelit 10 lk 117). Kindlasti on rõhuliseks loetud diftongilised järgsilbid, nagu lk 43 esitatud näitesõnades *liiteid* ja *papjaid*, aga arvatavasti ka kaashäälikuühendiga lõppevad järgsilbid. Lk 76 loeme: „Esmavärtelised on need järgsilbid, mis ei sisalda diftongi ega lõpe geminaadi või konsonantühendiga (pikk vokaal esineb algupärastes sõnades üksnes pearõhupositsioonidel). Vastasel korral on tegu teisevärteliste silpidega, kuid ainult (kaas)rõhulisel positsioonil.” Järgmisel leheküljel on näitesõna *suureks* järgsilp määratud teisevärteliseks, seega peab see esitatud reegli järgi olema ka kaasrõhuline. Teise silbi kaasrõhku on eesti keeles muidu võimalikuks peetud vaid III-värtelistes sõnades ja neiski pole see iseenesest mõistetav, nähtavasti on keel selles osas aja jooksul muutunud.⁹

Mõningate ühesilbiliste sõnade vältemääratluses on M. Lotman ja M-K. Lotman lähtunud süntaktilistest seostest ja rõhust, nagu eesti keeles küllap ongi õige. Iseküsimuseks jääb, kas statistilise mudeli jaoks, kus rõhku käsitletakse eraldiseisva nähtusena, on vaja seda nii olulisel määral arvestada ka väldete määramisel. Lisaks on arvesse võetud sõna traditsioonilist kirjapilti, nt *ma* on üldjuhul I vältes, aga *see* II vältes, kuigi tegelikku häälduserinevust ei pruugi olla, vrd *Lilled, mis ma kasvatanud*¹⁰ ja *Kulla rahvas, mis see on*¹¹. Lk 75–76 selgitatakse: „Keerulisem on ühesilbiliste kliitikutete välde määramine. [---] Sõnad, mis sisaldavad pikka vokaali, diftongi või lõppevad geminaadiga (*see*,

⁹ Vt T-R. Viitso, Structure of the Estonian language. – Estonian language. Toim M. Ereht. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 2003, lk 17. Vrd M. Hint, Eesti keele sõnafonoloogia I. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1973, lk 157.

¹⁰ Fr. R. Kreutzwald, Elole (Viru lauliku laulud, 1865). Kõik näited olen võtnud lehelt www.ut.ee/verse.

¹¹ A. Haava, See on sellest paganlusest (Laulan oma Eesti laulu, 1935).

too, ei, neid, ning, et jt) on teisevältelised, kolmandavältelisteks muutuvad nad emfaatilisel positsioonil või omaette süntagma. On tõsi, et osa ühesilbilisi asesõnu, kaassõnu jm liituvad kliitikutena eelneva või järgneva sõna külge ja on seega käsitletavad prosoodilise sõna kaasrõhuliste või rõhuta silpidena, ent tekstist ei selgu, kuidas täpselt on niisuguste sõnade hulk piiritletud. Inimeste keeletunnetus võib siin olla üsna erinev. Hinnanguliselt, otsustades sõna- piiride ja rõhuandmete järgi, puudutab see küsimus 5–10% silpidest, olles analüüsitulemuste tõlgendamisel oluline. Lk 77 näitena esitatud luulereas *armas ema, küll siis nääd* on rõhumäärsõna *küll* ja asemäärsõna *siis* mõlemad arvatud II-vältelisteks. Osa lugejaid ütleks *küll* selles värsis kindlasti III vältes ja *siis* päris lühikese vokaaliga. Tõenäoliselt ei tundu *küll* kõigile ühtviisi II-vältelisena isegi nõrgas värsipositsioonis (sõltumata emfaatilise rõhu olemasolust või puudumisest), nt *Teda pilv küll varjab vahel*¹². Lisaks muule tuleb siin mängu ju ka lugemise tempo. Mõnikord põhjustaks kiirustav, II-välteline kokkuhääldus kentsakaid tähendusmuutusi, nt järgmistele värsiridade alguses: *see me vaimu ilma naba*¹³, *Oh mu väike Uuria naine*¹⁴. Igal juhul on konteksti mõju vältele huvitav probleemistik, millega tasuks fonoloogidelgi põhjalikumalt tegeleda.

Rõhuliste silpide vältes muus osas küsimusi ei tekita ja M. Lotman ning M-K. Lotman on leidnud mitmeid eesti luulele iseloomulikke seaduspärasid. Eriti huvitavad on autoritevahelised erinevused II ja III välte dissimilatsiooni osas. Näiteks Juhan Liiv on teise ja neljanda värsijala tõusus eelistanud III välde, esimese ja kolmanda värsijala tõusus II välde, aga Marie Underil on kõikides tugevates positsioonides ülekaalus

¹² M. Veske, Isa sõnad (Laulud, 1931).

¹³ A. Allie, Krati saba (Carmina barbata, 1921).

¹⁴ M. Under, Kuutõbine (Õnnevarjutus, 1924).

III välde (ptk 10.5). Üks ohukoht selliste järelduste tegemisel ikkagi on: kui statistika aluseks on terviklikud luuletused, siis võib värsiridade vastastikune mõju analüüsi tulemusi kallutada.

Rõhkude analüüsiks (ptk 3.2, 8, 9 ja 13) on M. Lotman ja M-K. Lotman määranud silpide rõhulisuse gradatsiooniliselt nõnda, et silp võib olla kas ilma rõhuta, kaasrõhuline, tüverõhuline, pearõhuline või fraasirõhuline. Selline lähenemisviis on võimaldanud jõuda tõdemuseni, et eri ajastutele on omane erinev sekundaarne rütm nii neliktrohheustes kui ka -jambides. Eespool kirjeldatud kaasrõhu määramise omapära ei mõjuta seda tulemust kuigivõrd ega ole ka muude järelduste juures väga oluline, sest huvitavad tendentsid ilmnevad pigem tüve-, pea- ning fraasirõhu paiknemisel.

Sõnapiiride käsitlus (ptk 3.4, 12 ja 15) pakub taas mitmeid avastusi, näiteks mees- ja naislõpuliste värside erinev struktuur või neljajalalise trohheuse selge dipoodilisus, millele varem polegi tähelepanu pööratud.

Sekundaarse rütmi tüpoloogiat käsitlevas kokkuvõtlikus peatükis (19) on võrdlusmaterjalina avaldatud ülevaated muude rahvaste luuletraditsioonidest. Seejuures saab kinnitust, et M. Lotmani ja M-K. Lotmani väljatöötatud metoodika avardab teistegi värsitraditsioonide uurimisvõimalusi – lisaks sellele, et aitab eesti värsi rütmi seni teadvustamata seaduspärasid ja mitmetasandilisust avastada ning esile tuua.

Loodetavasti saame tulevikus lugeda sarnast statistilist uurimust rohkemate värsimõõtude ja muude ajastute kohta; samuti stroofirütmi ja eri värsimõõtude sõnavara kohta, nagu autorid lubavad. Ehk inspireerib M. Lotmani ja M-K. Lotmani töö ka fonologe pöörama suuremat tähelepanu luulele kui väärtuslike allikale eesti keele välte- ning rõhusüsteemi arengu selgitamisel.